

ДОСЛІДЖЕННЯ В ДІЇ У СОЦІАЛЬНІЙ РОБОТІ: РОЛІ ДОСЛІДНИКА

К. М. ЄРОШЕНКО
Т. В. СЕМИГІНА

За останні 25-30 років підхід до стратегій досліджень у соціальній роботі зазнав суттєвих змін у контексті розуміння поняття „експертизи”, хто має бути експертом, що становить собою дослідницький процес, якою є роль влади в дослідженні, які цінності лежать в основі дослідницької діяльності [13].

На питання розвитку дослідницьких стратегій у соціальній роботі звертали увагу як закордонні [5, 9, 13, 14], так і вітчизняні науковці [1-3]. Аналіз літератури засвідчує, що раніше процес дослідження передбачав наявність зовнішнього експерта („дослідника”), який конструював знання на основі даних, отриманих від досліджуваних. Наукова думка в соціальній роботі кидає виклик такому підходу й шукає можливості для спільного процесу дослідження, де дослідниками є і соціальні працівники, і їхні клієнти. Зокрема, йдеться про баланс сили у процесі побудови нового знання, соціальні працівники говорять про те, що користувачі сервісів мають відігравати більш проактивну роль в цьому процесі [7]. Соціальний працівник стає агентом обґрунтованих змін, а не намагається підлаштувати потреби клієнтів під наявні сервіси.

Поширюються нові дослідницькі стратегії та моделі, як-от, дослідження в дії. Така стратегія спрямована на допомогу всім зацікавленим сторонам у створенні нового спільного знання. Ця ідея з'явилася з розуміння, що для відповіді на сучасні соціальні, економічні, екологічні виклики необхідна комбінація академічного знання та знання громади [19]. Стейкхолдери стають співдослідниками і беруть участь у процесі прийняття рішень під час дослідження – від формування дослідницького питання до інтерпретації результатів та їхньої публікації [14].

Отже, у межах нових стратегій до побудови знання залучають людей, які традиційно виключені з цього процесу. Такий розвиток дослідницьких стратегій, які активно використовують на практиці [2; 10], потребує подальшого професійного осмислення спільноту українських науковців.

Мета статті. Стаття має на меті окреслити специфіку дослідження в дії (action research) як сучасної стратегії виробництва нового знання у співпраці з клієнтами.

У статті – на основі системного аналізу наукової літератури – охарактеризовано два різновиди дослідження в дії: ціннісне (appreciative action research) та дослідження в дії за участі в громаді (community-based participatory action research). Саме ці види досліджень в дії були використані авторами статті у проведенні власного дослідження у 2017-2018 роках і є основою для ретроспективної рефлексії досвіду. Особливу увагу приділено тому, які ролі відіграють дослідники, у чому полягають виклики для них та їхні обмеження.

Аналіз літератури засвідчує, що у сучасному науковому дискурсі (із соціальної роботи, педагогіки, організаційної психології, бізнес-менеджменту) дослідження в дії розуміється як циклічний процес фасилітації людей, зацікавлених у вирішенні певної проблеми, до вивчення певного важливого її аспекту для кращого її розуміння та спрямування зусиль для її вирішення [16]. Дослідження в дії передбачає спіральну побудову з циклів дій та рефлексії щодо цих дій. Дослідження в дії – це завжди повторюваний процес, який передбачає планування, здійснення активності, оцінку цієї активності, перепланування за результатами оцінки, здійснення нової активності [12]. Дослідники стверджують, що оптимальним для аналізу з різних точок зору є 6-9 циклів [11]. Особливу увагу науковці звертають на те, що у цій стратегії дослідження важливе сприйняття й рефлексія учасників щодо кожного етапу процесу [10].

Дослідження дії за участі в громаді визначають не як окремий метод дослідження, але як стратегію, що орієнтована на участь, кооперацію та наснаження в громаді. Ця стратегія сформувалася на протигагу дефіцитній моделі в соціальній роботі, дослідження в дії за участі в громаді – орієнтована на сильні сторони дослідницька альтернатива, яка містить елементи і дослідження, й інтервенції [5]. Принципи такого дослідження співзвучні принципам соціальної роботи: допомогти людям отримати контроль над обставинами власного життя, бачити сильні сторони учасників дослідження, контроль над ходом дослідження розподіляється між дослідником та членами громади [4]. Наголошення на сильних сторонах громади вважається ключовим принципом дослідження в дії за участі в громаді; дослідник об'єднує групу людей з тим, щоб розглянути спільні проблеми та використати дослідження для певної соціальної зміни.

Інша стратегія у межах дослідження в дії – це ціннісне дослідження в дії. Воно, за твердженням науковців, характеризується наснаженням учасників як основоположною метою в ході дослідження. Ключовим питанням при організації дослідження слугує: „Яким є наші успіхи, як ми можемо їх використати для побудови позитивних змін у процесі дослідження?” [19].

У різних моделях дослідження в дії дослідник відіграє унікальну роль, незвичну для класичного розуміння ролі дослідника як провідника, експерта, дизайнера й виконавця дослідження. У дослідженні в дії роль дослідника суттєво відрізняється саме через специфіку дослідження, на протипагу звичної моделі, в якій відповідальність за хід та результати дослідження лежить суто на досліднику, тут вона розподіляється між усіма учасниками. На практиці прихильники цього підходу зауважують, що голос дослідника має бути послабленим, щоб посилити можливість для експертизи учасників чи громад [9]. Водночас науковці зголошуються, що дослідника не варто вважати безоцінювальним збирачем інформації, навпаки слід прийняти той факт, що він привносить у процес свої філософію, досвід та розуміння процесу. Дослідник завжди має ставити собі запитання про те, що він чи вона може привнести в хід дослідження [6]. Бути дослідником в межах означеної стратегії означає вміти рефлексувати, чути всіх, бути гнучким, мати навички ведення переговорів, фасилітації та навчання ко-дослідників, намагатися посилити можливість участі інших [4], а окрім того, балансувати між ролями дослідника та фасилітатора змін, остання як свідчить література [10, 13, 14] включає наукове оформлення процесу „думання” учасників дослідження, підтримку змін, проведення тренінгів, консультації.

Шведські дослідниці М. Постхольм та С. Скрюсет визначають кілька складових, які має вміти та розуміти дослідник, який працює в дослідженні в дії. Перш за все, це *вміння рефлексії*, яке необхідне досліднику для об'єктивізації даних. Рефлексія розглядається як інтроспективна здатність відображати чийсь думки, цінності та дії. Ця здатність може бути досягнута, якщо дослідник намагається об'єктивізувати власне суб'єктивне сприйняття, аналізувати власні припущення та стереотипи. Концепція дослідження в дії передбачає, що суб'єктивні реакції дослідника також включені до явищ, які вивчаються. Окрім того, дослідник має бути готовим до процесу взаємовпливу: як дослідник впливає на процес дослідження, так і навпаки. На думку фахівців [8; 15], дослідник має *володіти ціннісним інтелектом* (appreciative intelligence), тобто здатністю переформулювати обговорювані теми таким чином, щоб зробити акцент на сильних сторонах, щоб показати, яким чином позитивні зміни в майбутньому можуть бути розвинуті з теперішньої ситуації. Одним із завдань дослідника вважається вибудовування стосунків довіри, адже атмосфера довіри створює підґрунтя для позитивних емоцій, що, у свою чергу, веде до активнішого залучення до процесу дослідження. Дослідник має дозволяти роботі слідувати за процесом й розуміти, що він не має повного контролю над цим процесом, а отже, він має бути готовий до неочікуваних подій.

Побудова взаємозв'язків між дослідниками може бути комплементарною або симетричною. У дослідженні в дії перш, ніж вибудовувати комплементарні зв'язки, мають сформуватися симетричні. Симетричні взаємозв'язки передбачають, що учасники дослідження дають один одному позитивний зворотній зв'язок щодо думок чи дій, відтак формується атмосфера довіри. Після цього учасники починають створювати виклики одне для одного. Але в атмосфері довіри це не призведе до того, що хтось буде боятися брати участь в обговоренні, а буде сприйнято конструктивно [15].

Попри те, що зацікавлені сторони залучені до участі в дослідженні, не всі мають однаковий рівень контролю над дослідженням. Ініціатор(-и) дослідження мають повний контроль за ходом дослідження, наскільки це можливо в межах дослідження в дії. Тобто вони вибудовують дизайн, обирають методи, приймають стратегічні рішення. У ініціаторів можуть бути помічники, які допомагають збирати та інтерпретувати дані. Найнижчий рівень контролю мають учасники, які певною мірою впливають і на вибір методів дослідження і є ключовою рушійною силою процесу дослідження, але можуть не бачити загальної стратегії дослідження. Окрім того, участь і помічників, і учасників може бути періодичною, тобто не розповсюджуватися на весь процес дослідження [17].

У дослідженні в дії важливо розуміти, що дослідник одночасно виконує кілька ролей, як-от підбурювача процесу та спостерігача [15]. Перша роль передбачає створення можливостей для залучення всіх учасників до обговорення, а окрім того, створення позитивного налаштування на зміну. Дослідники мають в ході обговорення бути повністю активно залученими. З іншого боку, оскільки в дослідженні в дії надзвичайно важливі точки зору учасників, їхня залученість в процес, відповідно, дослідники часом мають бути уважними слухачами й спостерігачами й тільки нотувати думки учасників. Тут одразу постає дилема, яким чином дослідники мають тримати баланс між цими двома протилежними ролями, коли саме брати на себе роль спостерігача, коли – підбурювача.

Окрім того, виділяють функціональні ролі дослідників, як-от: організатори, тренери і, власне, дослідники. Науковці стверджують, що досить складно суміщати всі ці ролі в одній особі дослідника, виникають дилеми самоідентифікації, й доцільно, коли в дослідженні в дії працює команда [6].

Таким чином, бачимо, що роль дослідника в дослідженні в дії є складною, неоднозначною, подекуди й дуальною, можуть виникати рольові конфлікти, етичні дилеми.

Розглянемо приклад проведення дослідження в дії та рольові конфлікти, які в ньому виникали.

З 2016 року в Україні за ініціативи та підтримки Міжнародного фонду “Відродження” формується мережа громадських радників. Це активні у своїх невеликих громадах люди, які займаються брокерством послуг, адвокацією, виявленням проблем в громаді, фасилітують зміни. Модель їхньої

діяльності виникла з потреби посилення можливостей вирішувати правові та соціальні питання в громадах і базується на міжнародному досвіді функціонування мереж параюристів у громадах [18].

Над формуванням моделі працює команда фахівців, яка складається з шести осіб: два представники державної системи безоплатної правової допомоги (їхня роль полягає в забезпеченні поєднання можливостей, які пропонує система, та активностей громадських радників); дві представниці Міжнародного фонду „Відродження” (одна займається формуванням стратегічного бачення розвитку мережі, а друга – організаційним забезпеченням заходів з навчання та мережування громадських радників); представниця недержавної організації (її завдання – загальна координація розвитку мережі в контексті підтримки групової динаміки, контактів з громадськими радниками щодо питань їхнього розвитку, а окрім того підготовка й проведення навчальних модулів для громадських радників); представниця правозахисної недержавної організації „Українська фундація правової допомоги”, яка є співавторкою цієї статті (її завданням є ведення комунікаційної та моніторингової стратегії мережі громадських радників, а окрім того підготовка й проведення модулю навчання „Адвокація та комунікація”; і вона ж є дослідницею процесу формування мережі громадських радників). Варто відзначити, що такий поділ щодо завдань сформувався після проведення навчання для громадських радників, в ході підготовки до навчання та його проведення усі рішення приймалися колегіально в межах спільних зустрічей. Всі рішення приймаються колегіально, однак за пропозиціями відповідальних за кожен з напрямів осіб.

У дослідженні беруть участь регіональні експерти з організацій, які надають правові та соціальні послуги, громадські активісти, які займалися обговоренням наповнення і в подальшому будуть відповідальні за наповнення навчальної програми для громадських радників, а також самі громадські радники, які пройшли модульне навчання за програмою, розробленою експертами.

Оскільки мережа громадських радників для України є новою, знання щодо того, як її вибудувати, конструювалося експериментально в ході дослідження в дії. На момент написання статті відбулося одне коло навчання громадських радників (тобто одне коло дослідження в дії), діяльність навколо цього кола навчання також відбувалася циклічно. Спершу – узгодження розуміння, хто може бути громадськими радниками в Україні в колі експертів, далі проведення відбору на навчання за визначеними експертами критеріями, потім – формування навчальної програми, наповнення якої базувалося на вивченні досвіду навчальних програм для параюристів у громадах інших країн та на результатах експертних фокус-груп, підготовка тренерів у межах навчальної програми, які також вносили зміни до наповнення програми, пізніше – проведення навчання для відібраних громадських радників, за опитуваннями яких в процесі були внесені зміни до навчальної програми. Далі – налагодження процесу самомоніторингу радників та побудова їхньої стратегії комунікації.

Рефлексії з приводу набутого досвіду засвідчують виникнення певних рольових конфліктів. Насамперед, виявилось складно балансувати між роллю дослідниці, тренерки, фасилітаторки та організаторки. Учасники сприймали дослідницю як організаторку, і це ускладнювало фасилітацію групових дискусій. Адже організатори мають певний авторитет, і у першому колі спільних обговорень (у ході першого та другого тренінгів) пропозиції чи припущення, висловлені кимось із організаторів, сприймалися як даність, а не як запрошення до обговорення. Цю проблему частково вдалося подолати завдяки вибудовуванню атмосфери довіри (відсутності критики один одного, обговоренням і прийняттям колегіальних рішень, спонуканням громадських радників до висловлення їхньої думки, коли їм давали зрозуміти, що їхня думка важлива, і саме вона є ключовою в процесі формування мережі). З іншого боку, виникають труднощі вибудовування нових взаємовідносин в групі. Адже роль фасилітаторки передбачає більш директивний підхід. У той час як група сприймає дослідницю, яка проводила низку занять, як тренерку, тобто носія нових знань, експерта. Варто додати й те, що виникали суперечності між завданнями проекту, виконання яких передбачало виконання адміністративних ролей, наприклад із формування мережі громадських радників, у той час як стратегія дослідження в дії диктує орієнтацію на саморозвиток регіональних громад, відсутність впливу на темпи мережування радників. Під час дослідження в дії виникала також дилема щодо того, що необхідно включати в звіти проекту та дослідження.

Проведений аналіз наукової літератури та рефлексія власного досвіду дають підстави для твердження, що дослідник є відповідальним з етичної точки зору, якщо в ході дослідження він (чи вона) давав якісь обіцянки чи прогнози щодо ходу дослідження будь-кому з учасників (наприклад, що буде сформована мережа, в даному випадку). Також дослідження в дії вимагає багато ресурсів від учасників, насамперед часових. Дослідник має розуміти, що учасники в будь-який момент мають право відмовитися брати участь. Наприклад, у нашому випадку, якщо хтось відмовляється брати участь у дослідженні, але залишається в колі громадських радників. Потрібно було б проговорити усі моменти щодо висвітлення внеску саме цієї людини до загального процесу змін, подумати, якщо таких людей буде багато.

Дослідження в дії, яке використовують у сучасній соціальній роботі, спрямоване на наснаження в громаді, яке надає учасникам дослідження право активного голосу в процесі вироблення нових знань щодо вирішення певних соціальних проблем. Таке дослідження є циклічним (рекомендовано мати 6-9 циклів) і передбачає рефлексію кожного з циклів.

Досліднику в межах дослідження в дії доводиться виконувати кілька ролей одночасно, і вони можуть суперечити одна одній та впливати на результати дослідження. Відповідно, для мінімізації рольового конфлікту одним із завдань дослідника в дії є побудова атмосфери довіри серед учасників дослідження, формування симетричних стосунків.

Для зменшення впливу рольових конфліктів пропонується забезпечити максимальну інклюзивність (залучати до участі в дослідженні на кожному етапі найбільшу кількість зацікавлених сторін). Доцільним є заохочення участі в обговореннях (давати зрозуміти учасникам, що думка кожного важлива, враховувати усі думки задля побудови атмосфери довіри; організація регулярних зустрічей та прозорої системи комунікації між учасниками дослідження).

Кожен з учасників має розуміти, що вони можуть обмежити включення до результатів дослідження інформації, яка для них є персональною, але в довірливій та дружній атмосфері вони нею поділилися. Варто сформулювати мову дослідження (унікати складної термінології, зробити так, щоб усі учасники дослідження могли спілкуватися однією мовою).

На кожному етапі, циклі дослідження потрібно обов'язково консультуватися з усіма учасниками дослідження й приймати колегіальні рішення. Дослідник має бути чесним та реалістичним з учасниками щодо того, які зміни можливі в ході здійснення дослідження.

Список використаних джерел:

1. Гусак Н.Є. Застосування „дослідження в дії” та „дослідження в дії за участі” в соціальній роботі з дітьми та молоддю // Український соціум. – 2015. – №4. – С. 23-36.
2. Лиховид Д., Семигіна Т. „Дослідження за участю”: технологія опитування та інструмент розвитку громади // Матеріали XXXI міжнар. наук.-практ. інтернет-конф. „Проблеми та перспективи розвитку науки на початку третього тисячоліття у країнах Європи та Азії” (5–6 листопада, 2016). Переяслав-Хмельницький, 2016. – С. 101-102.
3. Повідайчик О. С. Функції науково-дослідницької діяльності в системі соціальної роботи // Науковий вісник УжНУ. Серія: Педагогіка. Соціальна робота. – 2016. – Вип. 2 (39). – С. 180-183.
4. Barbera R. A. Relationships and the research process: Participatory action research and social work // Journal of Progressive Human Services. 2008. Vol.19. – P. 140-159.
5. Branom Ch. Community-Based Participatory Research as a Social Work Research and Intervention Approach // Journal of Community Practice. 2012. Vol. 20. – P. 260-273.
6. Dickson G., Green K. L. The External Researcher in Participatory Action Research // Educational Action Research. 2001. Vol. 9(2). – P. 243-260.
7. Fals-Borda O. The North-South Convergence: A 30-year first-person assessment of PAR // Action Research. 2006. Vol. 4 (3). – P. 351-358.
8. Ghaye T. et al. Participatory and Appreciative Action and Reflection (PAAR) – Democratizing Reflective Practices // Reflective Practice. 2008. Vol. 9(4). – P. 361-397.
9. Graybeal C. T. Evidence for the art of social work // Families in Society. 2007. Vol. 88. – P. 513-523.
10. Hansson J., Hoog E., Nystrom M. Action research for multi-level facilitation of improvement in health and social care: Development of a change facilitation approach for a local R&D unit // Action Research. 2017. Vol. 15(4). – P. 339-356.
11. Heron J., Reason P. The Practice of Co-Operative Inquiry: Research with Rather than on People // Handbook of Action Research: Participatory Inquiry and Practice/Ed. by Reason P., Bradbury H. London: Sage. 2001. – P. 179-188.
12. Holian R., Coghlan D. Ethical Issues and Role Duality in Insider Action Research: Challenges for Action Research Degree Programmes // Systemic Practice and Action Research. 2013. Vol. 26. – P. 399-415.
13. Lunta N., Fouche Ch. Action research for developing social workers' research capacity // Educational Action Research. 2009. Vol. 17(2). – P. 225-237.
14. Maglajlic K. Using Action to Cross Boundaries: An Example of Cross-national Action Research in England and Bosnia and Herzegovina // Critical Edge Issues in Social Work and Social Policy Comparative Research Perspectives/Ed. by Ramon Sh., Zavirsek D. Ljubljana. 2009. – P. 181-199.
15. Postholm M. B., Skrøvset S. The researcher reflecting on her own role during action research // Educational Action Research. 2013. Vol. 21(4). – P. 506-518.
16. Sankaran S., Tay B. H., Orr M. Managing Organizational Change by Using Soft Systems Thinking in Action Research Projects // International Journal of Managing Projects in Business. 2009. Vol. 2 (2). – P. 179-197.
17. Warwick-Booth L. Using community-based research within regeneration. The role of the researcher within community-based approaches – exploring experiences within Objective 1 South Yorkshire // Community, Work & Family. 2014. Vol. 17(1). – P. 79-95.
18. Yeroshenko K., Semigina T. Creating a training programme for community-based paralegals: action research // Social Work and Education. 2017. Vol. 4(2). – P. 33-45.
19. Zornes D., Ferkins L., Piggot-Irvine E. Action research networks: role and purpose in the evaluation of research outcomes and impacts // Educational Action Research. 2016. Vol. 24. No. 1. pp. 97-114.